

JEŠTĚ O BILINGVISMU, BILITERÁRNOSTI A DVOJDOMOSTI

I.

V předcházejícím pojednání jsem analyzoval mj. *přínos a úskali biliterárnosti*¹ a v následující studii jsem podrobněji rozvedl dosud nedotčenou otázku tzv. inverzní dvojdomosti. V současné literární vědě totiž považuji za klíčové otázky dvojdomosti tvůrců, vycházející z jejich monolingvismu, problematiku literárního bilingvismu a dvojdomosti a zvláštnosti přechodu od konsekutivního (posloupného) literárního a občanského (obcovacího) bilingvismu k monolingvismu.²

V dalším výkladu se pokusím uvést některé další důležité společné a distinktivní znaky, které by měly vést k přesnější definici uvedených jevů.

Neslovesný i literární bilingvismus bývá buď jednosměrný nebo obousměrný, úplný nebo částečný. S literárním bilingvismem pak, známým již z literatury antické (je ovšem dnes často nesprávně zaměňován s diglosií) je těsně spjata dvojdomost. Slovesný bilingvista může začít psát v jednom jazyce (přitom to nemusí bezpodmínečně být jazyk mateřský) a pak ve svém dalším tvůrčím vývoji pokračovat v jiném jazyce (může to být jazyk mateřský). Kromě uvedených dvou typů literárního bilingvismu existuje ještě třetí, tzv. dílčí. Bývá u těch autorů, kteří např. svá vědecká pojednání píšou dvěma jazyky, kdežto svá literární (prozaická nebo básnická) díla pouze v jednom jazyce. Pavel Eisner takový bilingvismus nazývá úsekový.³

Podle jednoho čínského přísloví je jazyk šatem, do něhož odíváme myšlenky. Také mj. proto hrál v literárním (v textu díla) a obecně kulturním vývoji každého národního společenství vždycky prvořadou úlohu. Ztráta jazyka by znamenala ztrátu kulturní paměti a národní paměti vůbec. Několikrát jsem o tom psal již dříve.⁴

Při zařazování autorů, literárních děl a historických událostí do dějin té které národní literatury a kultury je primární text, tj. jazyk textu. Nelze však tuto tézi uplatňovat šablonovitě. Ne každý tvůrce, který psal nebo píše texty ve dvou nebo několika jazycích, patřil (nebo patří) automaticky do dějin několika národních literatur.⁵

¹ Dorovský, I.: *Přínos a úskali biliterárnosti* (nejen česko-slovenské). Slovensko-české vztahy a súvislosti, Bratislava 2000, s. 30–38.

² Dorovský, I.: *O literárním bilingvismu a inverzní dvojdomosti*. In: sb. z česko-slovenského setkání 2001, Brno 2002.

³ Eisner, P.: *Na skále*. Dvanáct zastavení máchovských, Praha 1945, s. 90.

⁴ Viz mj. mou studii *O některých rysech balkánského meziliterárního společenství*. In: Ďurišin, D. a kol.: *Osobitné medziliterárne spoločnosti 2*, Bratislava 1991, s. 58–67, a Dorovský, I.: *Balkán a Mediterán. Literárne historické a teoretické studie*, Brno 1997.

⁵ Francouzsko-německy bilingvní byli např. H. Heine a R. M. Rilke, anglicko-francouzsky

A to mj. proto, že v literárním a obecně kulturním vývoji každého národního společenství hrají významnou úlohu ještě některé další důležité faktory. Jsou to kromě textu (jazyka díla), který nutně obsahuje normativní a formativní hodnoty, také **vědomí etnické příbuznosti** a historické sounáležitosti a **národní tradice** neboli kulturní paměť (nikoli tedy pouze literární tradice). S tím vším a ještě s některými dalšími faktory souvisí správná interpretace úlohy literárního bilingvistu, vedoucího zpravidla k dvojdomosti.

Pokusím se uvedené faktory podrobněji objasnit. **Tradice** je spjata s vědomím etnické příbuznosti a s genetickým kódem, s tzv. národními kořeny. Do konce i v takových případech, kdy je např. autor nucen žít a tvořit v jinonárodním prostředí (v prostředí s odlišnou tradicí), navazuje nejčastěji na vlastní národní tradici. Čerpá z ní, nejednou ji v díle idealizuje a autobiograficky se s ní ztotožňuje (příklady z ruské kultury v emigraci: prozaik Ivan Bunin, hudební skladatelé Sergej Rachmaninov a Igor Stravinskij aj.).

Ve své následující studii⁶ jsem mj. sice kvůli stručnosti napsal, že nositeli tradice bývali příslušníci tzv. intelektuální elity (k ní přirozeně patřili mj. také učenci, umělci, spisovatelé). Nikoli však pouze kněží, učitelé nebo tvůrčí osobnosti usilovali o uchování a rozvoj tradic, nýbrž také a především lid. **Lidová tradice** obsahuje bohatý soubor obyčejů, obřadů a folklorních projevů. Je nedílnou a významnou součástí národní paměti, svědectvím o kontinuitě a národním povědomí kulturního vývoje. Z ní čerpali umělci rozmanité motivy pro svá básnická, prozaická, dramatická, výtvarná a hudební díla. Tzv. vysoké umění bylo vždy v bezprostředním styku s lidovou tradicí, v níž hledal inspirační zdroje. Kulturní paměť poskytuje národnímu společenství i lidskému životu určitou *dvojrozměrnost nebo dvojčasovost, která se uchovává ve všech stádiích kulturního vývoje.*⁷

Jak uvádím v další stati, *je-li text hypolipticky uspořádán, vzniká triáda autor – text – následný text a několikerý vztah: k dřívějšímu textu, k následnému textu a k situaci, která určuje kritéria hodnocení jeho obsahových, formálních a dalších kvalit.*⁸

Poznamenávám, že každý text má svůj **mnemotop**. Svůj mnemotop má samozřejmě také každý příslušník daného národního společenství a tudíž také každá lidová tradice. Je to **topos národa**, topos tradice, topos národního vědomí, topos barvy pleti, chcete-li, i topos myšlení a mentality.

Pokud by proto chtěl autor ve svém uměleckém díle objektivně vycházet výhradně z kolektivní paměti svého národa, kterou tvoří také jeho vlastní životní zkušenosti a vzpomínky, musel by autenticky (věrohodně) zachytit dějinné události, mýty, písně a tance, hry, melodie, rituály, svátky, výroční zvyko-

bilingvní byl Oskar Wilde (originál Salome byl psán francouzsky), polsko-německy bilingvní byl Stanislaw Przybyszewski. Za rusko-francouzské bilingvní autory považuje Pavel Eisner, cit. dílo, s. 88, např. A. S. Puškina nebo F. I. Ťutčeva. Je to však složitější, než se to zdálo před více než šesti desítkami let. Podle mého názoru v tomto případě šlo o tzv. exkluzivní kulturu elity, která hovořila i psala francouzsky, která nemohla být reprezentativní v národním smyslu.

6 Viz mou stať v pozn. 2.

7 Assmann, J.: Kultura a paměť. Prostor, Praha 2001, s. 33.

8 Viz pozn. 2.

slovné cykly, oděv, jídlo, pití, konfiguraci krajiny, podnebí a četné další zvláštnosti a odlišnosti svého národního společenství. Pokud díla bilingvních autorů neobsahují tradici svého národa, plní nebo mohou podle našeho názoru plnit funkci shodnou nebo podobnou s funkcí překladu.

Bilingvní autor, jehož dílo plní v jinárodním prostředí četné poznávací funkce, nemůže být automaticky považován za dvojdomého tvůrce. Obdobně nemůže být považován za dvojdomého takový tvůrce, který napíše např. cestopis nebo román, epickou báseň či lyrický cyklus s námětem z té které země. Jak jsem již uvedl, osvojit si tradici, tj. kulturní paměť národa (národů), jehož (jejichž) jazykem tvoří svá díla, může především nebo dokonce výhradně tvůrce, který žil (nebo žije) v mnohonárodním státním útvaru.

V minulosti byl běžným jevem rovněž tzv. **bilingvismus** (polylingvismus) **neslovesný**, známý zejména z dějin center kultury, náboženství a obchodu (např. z Alexandrie, Cařihradu, Soluně, Benátek aj.) nebo z mnoha velkých přístavních měst Orientu, Levanty, Francie, Řecka, Charvátska, Itálie apod.

Poznamenal jsem na začátku, že kromě neslovesného (obcovacího, občanského) bilingvismu máme v dějinách také bilingvismus (polylingvismus) literární, slovesný a bilingvismus (polylingvismus) vědecký. U obou druhů bilingvismu přitom může jít buď o jednosměrný nebo obousměrný bilingvismus.

V českém a slovenském kulturním prostředí, jak známo, můžeme pro různá historická období rozlišit všechny uvedené typy: latinsko-český (Jan Hus, J. A. Komenský, Matej Bel) nebo latinsko-slovenský (Ján Abrahamffy), česko-slovensko-německý (Ján Kollár), slovensko-německý (Ján Dernschwam), slovensko-maďarský a jiný typ bilingvismu.

V byzantsko-slovanském a balkánském meziliterárním společenství pak v různých vývojových obdobích existovalo několik typů bilingvismu (polylingvismu), jehož důsledkem byly mnohé biliterární (polyliterární) a dvojdomé osobnosti. Protože jsem o této problematice psal již dříve, přejdu k třetí otázce, tj. k přechodu literárních tvůrců od bilingvismu k monolingvismu.

II.

Položme si hned na začátku otázku, proč literární začátky (juvenilie) takových významných českých obrozenských osobností, jako byl K. H. Mácha (1810–1836), F. L. Čelakovský (1799–1852), J. K. Tyl (1808–1856), Karel Havlíček Borovský (1821–1856), Jan Neruda (1834–1891) a mnozí další tvůrci, jsou německé, stejně jako literární začátky např. Slovince France Prešerna (1800–1849) nebo Charváta Petra Preradoviće (1818–1872), který pak přeložil prvních 143 veršů Máchova *Máje* do němčiny, jsou německé.⁹ Proč rodák z bulharského Trnova polyglot Nikola Savov Pikolo (Nikolaos Pikkolos, 1792–1865) nebo ochridský rodák Grigor Prličev (1830–1893) dosáhli výrazných tvůrčích úspěchů svými řecky psanými díly? Jak a v čem ovlivnilo (mohlo ovlivnit) Pikkolovo výhradně řecky a francouzsky (žádné nebylo napsáno bulharsky) psané

⁹ Assmann, J.: cit. dílo, s. 54.

dílo bulharský literární vývoj? Jak to, že minulé i současná bulharská literární historie stále ještě vychází při jeho zařazení do dějin bulharské literatury výhradně pouze z faktu, že se narodil v Bulharsku? Proč se z horlivého helenofila Grigoriose Stavridise, který se dokonce cítil být Řekem, později stal helenofob Grigor Prličev?¹⁰ V čem spočívá dvojdomost (mnohodomost) a biliterárnost uvedených a dalších podobných tvůrců a jaká je jejich podstata?

Samostatnou pozornost si zaslouží mj. představitelé bulharské a jihoslovan-ské katolické protireformace a *slovanského barokového ilyrismu* Krästjo Pejkič (1680–1730), Jakov Pejačević (1681–1738), rodák z charvátského Osijeku (bývalý Eseg) Francisk Xaver Pejačević (Pejachevich, 1707–1781) a další tvůrci, jejichž díla jsou psána latinsky.

Slovinšská literatura, která vznikala a vzniká v Terstu, v Nové Gorici i v Celovci, ve Štýrském Hradci a v dalších italských a rakouských městech a místech tvoří zvláštní případ písemnictví *mimo domov*. Slovinci sami ji označují jako literaturu vznikající *v cizině, v zahraničí*. Mohli bychom ji rozdělit na dva základní typy autorů: do první skupiny patří ti tvůrci, kteří v jinonárodním prostředí píšou svá díla slovinsky (např. Alojz Rebula, nar. 1924, Boris Pahor, nar. 1913 nebo dlouho doma zakázaný Vinko Beličič, nar. 1913 aj.) a pojednávají v nich především o mnohdy konfliktním postavení slovinské národnosti menšiny nebo píšou autobiografickou prózu. Druhou skupinu tvoří bilingvní a biliterární autoři (např. básník Fulvio Tomizza, rézijsko-italský básník a esejista Renato Quaglia, nar. 1941 aj.). Všichni čerpají ze zkušeností a ze zdrojů obou kultur – italské i slovinské. Napojují se na obecně kulturní tradici svých předků i na slovinskou lidovou slovesnost a napájí se z nich. Dva zdroje kultury a dva jazyky jim poskytují možnost dvojí optiky i nevšedního nadhledu a objektivní logiky dějin.

Vraťme se však k autorům, kteří přešli od tvorby v jednom (obvykle mateřském, avšak dokonale nebo téměř dokonale ovládajícím jazyce) k tvorbě v mateřském (prvním) jazyce. Jistě nebudeme uvedené a další české, bulharské, makedonské aj. obrozené autory podezřívát z prospěchářství nebo z kariérismu. Víme přece, že mnozí z nich své německy nebo řecky psané výtvo-ry později pálili nebo házeli do koše. Jedna z přirozených příčin spočívá v tom, že čeští, slovinští, slovenští, charvátské, srbští, bulharští, makedonští aj. obrození literární tvůrci znali lépe jazyk (i písemnictví) vládnoucího národa, než svůj mateřský jazyk. Proto jsou jejich literární začátky (juvenilie) nebo dokonce část jejich díla (ba i celé dílo) psáno německy, řecky, francouzsky, maďarsky, turecky, italsky, persky nebo arabsky (mj. u některých albánských obrozených autorů).

Teprve až se u nich (nebo u drtivé většiny z nich) rozvinulo a upevnilo národní cítění, vědomí etnické (tj. jazykové) příslušnosti, došlo v jejich myšlení a literární tvorbě k výrazným změnám. Metamorfózy, jejich další činnost a životní osudy připomínaly tak trochu symbolickou proměnu Šavla v Pavla po tom, co *kolem nich zazářilo světlo z nebe*.

¹⁰ Todorovski, G.: Za bugarogjazičnata literatura na Makedoncite vo XIX i XX v. In: Pedavanja na XXXIII megjunaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura, Skopje 2001, s. 129–140. Vašák, P.: Česká pouť Karla Hynka Máchy, Carolinum, Praha 1999.

Přijmeme-li poznámku Borise Eichenbauma, že spisovatel se jednou ptá, *jak psát*, jindy pak *jak být spisovatelem*, pak bychom měli ještě přijmout můj dodatek, že uvedení i další tvůrci jednoduše chtěli vědět, *jak se to dělá*, jak psát, aby se mohli stát spisovateli. Chtěli proniknout do tajů básnické skladby i do techniky psaní. Hledali výklady o versologii. O tom i o mnoha dalších otázkách spjatých se způsoby a postupy psaní však nemohli najít poučení u domácí, národní literární a odborné tvorby. Ta totiž buď vůbec neexistovala, nebo byla zcela nedostatečná.

Formálně, obsahově, motivicky i strukturně na ně působila díla psaná jazykem vládnoucího národa. K. H. Máchovi nebo Grigoru Prličevovi (Grigoriosu Stavridisovi) a jiným tvůrcům mohla četba německy či řecky psané umělecké literatury i teoretických prací poskytnout potřebné informace, básnické modely a teoretické základy o metru, metrice i rytmicе, zkrátka, jak psát verše. Jak dalece pak zvládli teorii a nakolik důkladně tvůrčím způsobem vstřebali do sebe německy nebo řecky psanou literaturu a kulturní tradici, dokázali první z nich svým *Májem* (1836), druhý svým eposem *O armatolos* (1860), za nějž získal v literární soutěži vavřínový věnec a byl v roce 1860 v Aténách prohlášen *druhým Homérem*.

Uvedení i další spisovatelé se v mateřském jazyce zdokonalili až poté, co potlačili nečeské (nemakedonské, nebulharské, necharvátské aj.) začátky a výrazně projevíli své češtví (slováctví, makedonství atd.) a slovanství. Pohnutky, které vedou autora k tomu, aby tvořil ve dvou nebo několika jazycích, mohou mít různou povahu: ideovou, ekonomickou, uměleckou, spekulativní aj.

Pouze někteří autoři pak psali česky i německy (srbsky i makedonsky, srbsky i bulharsky atd.) a byli obousměrně bilingvní. A také překládali jak z němčiny do češtiny, tak také z češtiny do němčiny. Jsou to ovšem spíše výjimky. Takovými typickými dvojjazyčnými německo-českými autory byli např. *židovský básník a uvědomělý Čech* Siegfried Kapper (1820–1879) a *vždy uvědomělý Čech* Karel Klostermann (1848–1923), jak oba dvojjazyčné tvůrce charakterizoval ve svých rozsáhlých *Přehledných dějinách české literatury* Arne Novák. První z nich, S. Kapper, byl básníkem, znalcem, překladatelem a propagátorem jihoslovanské lidové slovesné tvorby v německém a českém kulturním prostředí. *Jest příznačné*, napsal A. Novák o K. Klostermannovi, že *Klostermann, který i literárně kolísal mezi dvěma jazyky, nečinil valného rozdílu mezi šumavany českými a německými*.¹¹

Své *causerie*, *obrázky* a *fejtony* začal Karel Klostermann psát německy. Později si je přeložil buď sám nebo je přeložili jeho přátelé do češtiny. Tak se *brzy po vydání německé knížečky stal roku 1890 i českým spisovatelem*.¹²

Pro bilingvní (polylingvní) literární tvůrce obecně, nikoli snad pouze pro slovanské nebo balkánské autory, je příznačná jedna důležitá zvláštnost, o níž se dosud v odborné literatuře nepsalo.¹³ Jsou to převážně nebo výlučně tvůrci

¹¹ Novák, A., Novák, J. V.: *Přehledné dějiny literatury české*. Reprint 4. vydání, Brno 1995, s. 788.

¹² *Tamtéž*.

¹³ Eisner, P.: *cit. dílo*, s. 89.

národa, jenž má ve vztahu k majoritnímu vládnoucímu národu nerovnoprávné postavení. Zatím neznám z dějin literatur případ, že by některý turecký, řecký, německý nebo ruský autor psal kromě ve svém jazyce také např. bulharsky, chorvátsky nebo česky či slovensky.

Siegfried Kapper je ovšem vzácná výjimka, která má ještě svoje zvláštnosti. Nebyl národností Němec, nýbrž Žid, který se cítil v českém literárním prostředí méněcenný a opovržený, neboť mj. K. Havlíček jeho vlastenecké verše nespravedlivě odsoudil. K. Klostermanna zase *jazykově národní... rysy* zajímaly méně, než příroda. Jinak jde ve všech případech výhradně o jednosměrný literární bilingvistus.

Jak již na to upozornil Pavel Eisner, česko-německý (J. Kollár, P. J. Šafařík, Fr. Palacký aj.) nebo slovensko-maďarský vědecký (odborný) bilingvistus se v Rakousko-Uhersku udržel mnohem déle a prosazoval se až do konce 19. století (např. některá Masarykova díla vyšla v 90. letech 19. století nejprve německy a teprve později česky).¹⁴

Kdybych chtěl stručně shrnout svoje výklady, pak bych dodal, že literární i odborný bilingvistus měl v česko-slovenském regionu nebo v balkánské zóně svůj známý vývoj. Jeho interpretace však dosud není podle mého názoru dostatečně průkazná, objektivní a jednoznačná. O literárním bilingvistu se sice v minulosti u nás psalo, přesnější pojmenování tohoto jevu evropského a světového literárního procesu však předložila až teprve slovenská komparatistická škola v čele s Dionýzem Ďurišinem.

Ďurišinovo pojetí literárního bilingvistu a dvojdomosti jsem si dovilil doplnit o důležitý faktor tradice a o pojetí a interpretaci bilingvistu v literárním procesu. Proto bych na závěr řekl, že v uvedených dvou geografických a kulturních zónách a regionech (platí to však obecně i pro další regiony a zony), jakými jsou střední Evropa a Balkán, sehrála díla psaná ať už německy, maďarsky nebo řecky svou pozitivní úlohu ve vývoji příslušné národní literatury a kultury. A to mj. též proto, že vedle literárního a vědeckého bilingvistu, který reprezentovala především tzv. intelektuální (kulturní) elita, existoval také bilingvistus dorozumivací, obcovací, bilingvistus vzájemného styku (občanský).

Z toho, co jsem uvedl, vyplývá závěr, že pokud si tvůrce osvojí kulturní paměť (tradici) tak dokonale, jako ovládne jazyk toho kterého národního společenství, v němž tvoří své texty, pak je jeho tvorba součástí jak národního literárního procesu, tak také literárního procesu toho národního celku, v jehož jazyce je text napsán. V takovém případě můžeme mluvit o dvojdomém tvůrci. V případě bilingvistu odborného (vědeckého) jde o vzájemnou nadnárodní vědeckou komunikaci, která nás opravňuje pouze v některých zvláštních případech označit tvůrce textu jako dvojdomého nebo mnohodomého. Většinou však tomu tak nebývá.

¹⁴ Tamtéž, s. 87.